

שרשי האנטישמיות

מים ראשונים: נכון אולי לקרוא לדף זה בשם שורשי שנאת ישראל (עפ"י המדרש). אנטישמיות הוא ביטוי יותר מודרני שלא היה שגור בפי חז"ל. אך זה עצמו העניין, להראות שמה שמכונה בימינו אנטישמיות שורשיו עתיקים ומלבד שינוי השם, אין כאן חידוש גדול, וכמו שאמר קהלת (א י): "יש דבר שיאמר ראה זה חדש הוא כבר היה לעלמים אשר היה מלפננו".

וידבר ה' אל משה לאמר: נקם נקמת בני ישראל מאת המדינים אחר תאסף אל עמיך: וידבר משה אל העם לאמר החלצו מאתכם אנשים לצבא ויהיו על מדין לתת נקמת ה' במדין: (במדבר לא א-ג).

במדבר רבה פרשה כב סימן ב

"לתת נקמת ה' במדין" - הקב"ה אמר: "נקום נקמת בני ישראל" ומשה אמר: "לתת נקמת ה' במדין". אמר הקב"ה להם: אינו אלא דיקי שלכם שגרמו לי להזיק אתכם.¹ אמר משה לפני הקב"ה: ריבון העולמים! אם היינו ערלים או עובדי עבודת כוכבים או כופרים במצוות, לא היו שונאים אותנו. ואינן רודפים אחרינו אלא בשביל תורה ומצוות שנתת לנו, הילכך הנקמה היא שלך: "לתת נקמת ה' במדין".²

מסכת מגילה כא ע"ב

"מאי מברך? ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם הרב את ריבנו והדן את דיננו והנוקם את נקמתנו ...". אבל בירושלמי מגילה פרק ד' הלכה א': "כיצד הוא מברך עליה? זכיי טבחא בשם רבי יוחנן: הרב את ריבך והנוקם את נקמתך ...".⁴

רמב"ם, אגרת תימן (פתח תקווה)

"דעו שזאת היא תורת ה' האמיתית שנתנה לנו ע"י אדון כל הנביאים הראשונים והאחרונים, שבתורה הזאת הבדילנו הבורא משאר בני העולם, שנאמר (דברים י טו): "רק באבותיך חשק ה' לאהבה אותם ויבחר בזרעם אחריהם בכס מכל העמים כיום הזה", ... ומפני שייחד אותנו הבורא במצוותיו ובחוקותיו קנאונו הגויים כולם על דתנו קנאה גדולה, וילחצו מלכיהם בשבילה לערער עלינו שטנה ואיבה. ורצונם להילחם בה' ולעשות מריבה עמו - ואלקים הוא ומי ירב לו!"⁵

¹ דיקי - הדל"ת בחיריק והק"ף בציריה. מילה ביוונית שמשמעותה דין או צדק. עוונות ישראל הם והם בלבד שגורמים לעם ישראל לסבול, ואומר הקב"ה. ולפיכך הנקמה היא של עם ישראל. ומה חלקם של הגויים? האם הם רק מכשיר פסיבי? ראה ישעיהו י ה: "הוי אשר שבת אפי ומטה הוא בידם זעמי". ראה מה שכתב על כך הרמב"ן בבראשית טו יד, שהגויים נעשים על "התוספת" שהוסיפו לצרור את ישראל מעבר לנדרש ושם הוא מביא גם את שיטת הרמב"ם הגולשת לעניין כח הבחירה וזה נראה עניין קצת אחר.

² וכן הוא במדרש ספרי במדבר פרשת מטות פסקא קנז, אגב שבחו של משה שלא התמהמה בקיום המצווה: "וידבר ה' אל משה נקום נקמת בני ישראל מאת המדינים, להודיע שבחן של צדיקים שאין נפטרים מן העולם עד שהם מנקמים נקמת ישראל, שהיא נקמת מי שאמר והיה העולם". ראה דברינו [צורר את המדינים](#) בפרשת פנחס. טענת משה היא שגם עם ישראל איננו נקי מעוונות, שנאת הגויים הבסיסית מקורה בעצם העובדה שעם ישראל שונה מהם. ובמה הוא שונה? בכך שהוא קיבל את התורה ומקיים אותה. ראה שמות רבה ב ב: "הר סיני - שמש ירדה שנאה לאומות העולם עליו". וכן הוא בגמרא שבת פט ע"א. ושמה תאמר, שנאה של ישראל ושל הקב"ה לאומות על שלא קבלו את התורה, בא מדרש מאוחר יותר, פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) שמות פרק יט, ומסביר: "הר סיני. למה נקרא שמו סיני, שירדה ממנו שנאה לעובדי כוכבים, שהן מקנאין את ישראל בתורתן".

³ לאחר קריאת מגילת אסתר. ואם בפורים ומגילת אסתר עסקינו, ראה כל המדרשים על הפסוק: "וְשָׁנוּ עִם אֶחָד מִפְּזָר וּמִפְרָד בֵּין הָעַמִּים ... וְדַתְיָהֶם שְׁנוֹת מִכָּל עַם" (אסתר ג ח), חלקם מדרשים מלעגים ואנטישמיים קיצוניים במיוחד. וכבר נגענו במקצת בנושא זה בדברינו [עם לבדד ישכון](#) בפרשת בלק ועוד באמתחתנו דף על מדרשים אנטישמיים שבע"ה נשלים ונפרסם בפרשת קרח או בפורים הבעל"ט.

⁴ הבל זה שבין הבבלי לירושלמי הראה לי בני איתמר נ"ו. והגם שאפשר לפרש את הירושלמי אחרת (ראה שם בהמשך המאמר), נראה שיש כאן מחלוקת מהותית מעניינת המצטרפת לויכוח שבמדרש במדבר רבה לעיל. ראה בפירושי שירי קרבן שם, שמסתמך על נוסח מסכת סופרים יד ב, שמסביר שההבדל בין הבבלי לירושלמי הוא בין "עלבונה של תורה" (הירושלמי) ו"עלבונם של ישראל" (הבבלי).

⁵ ובהמשך דבריו שם, מבחין הרמב"ם בין אלה שעקב קנאתם באו עלינו בכוח הזרוע, שדעתם: "לסתור תורתנו ולהפך דתנו באונס בנצחון ובחרב, כמו עמלק, וסיסרא, וסנחריב, ונבוכדנצר, וטיטוס, ואדרינוס והרבה כיוצא בהם", ובין אלה שבאים בוויכוחים: "הם המחודדים משאר המלכיות והחכמים מיתר הלשוניות, כמו האדומים, והפרסיים והיוונים, שאלו ... כוונתם לסתור דתנו ולהפך תורתנו בטענות שטוענים אליה ובקושיות שמחברים". את אגרת תימן, המכונה גם אגרת פתח תקווה, כתב הרמב"ם ליהדות תימן בעקבות משבר קשה, פסי ורוחני, שעברה לאחר הופעת משיח שקר שם. משלימים את דברי רמב"ם אלה, דברי הרמב"ן בסוף שירת

מדרש תנחומא (בובר) פרשת פקודי סימן ג⁶

"אלה פקודי המשכן". בשעה שנכנס אדריינוס לבית קדשי הקדשים, והיה מתגאה שם ומחרף לפני הקב"ה. אמר ר' חייא בר אבא: אמר דוד לפני הקב"ה: ריבונו של עולם, כך תעלה לפניך, אם היו יכולין לעשות סולמות ולעלות להם למעלה היו עולים, שנאמר: "יִנְדַע כְּמִבְיָא לְמַעְלָה בְּסֶבֶךְ עֵץ קֶרֶן מוֹת" (תהלים עד ה). אלא שאינן יכולין והן מניחין אותך וחוזרין עלינו, שנאמר: "אלהים באו גוים בנחלתך וגוי" (שם עט א).⁷

תנחומא פרשת תרומה סימן ג

מעשה בטורנוסרופוס ששאל את רבי עקיבא, אמר לו: למה הקב"ה שונא אותנו, שכתב: "ואת עשו שנאתי" (מלאכי א ג)? אמר לו: למחר אני משיבך. למחר אמר לו [לרבי עקיבא: מה חלמת זה הלילה ומה ראית? אמר לו: בחלומי היה לי הלילה שני כלבים אחד שמו רופוס ואחד שמו רופינא. מיד כעס, אמר לו: לא קראת שם כלביך אלא על שמי ושם אשתי, נתחייבת הריגה למלכות. אמר לו רבי עקיבא: ומה בינך לביניהם אתה אוכל ושותה והן אוכלין ושותין, אתה פרה ורבה והן פרין ורבין, אתה מת והן מתים. ועל שקראתי שמם בשמך כעסת? והקב"ה נוטה שמים ויוסד ארץ ממית ומחיה אתה נוטל עץ וקורא אותו אלהים כשמו! לא כל שכן שיהא שונא לכם.⁸

מכילתא דרבי ישמעאל, פרשה ו, יתרו, "כי אנכי ה' ... אל קנא"

שאל פילוסופוס אחד את רבן גמליאל: ... וכי יש כוח בעבודה זרה להתקנאות בה? גיבור מתקנא בגיבור. חכם מתקנא בחכם. עשיר מתקנא בעשיר. אלא יש כוח בעבודה זרה להתקנאות בה! אמר לו: אילו אדם קורא לכלב בשם אביו וכשהוא נודר, נודר בחיי כלב זה. במי האב מתקנא? בכן או בכלב?⁹

ספרי במדבר פיקא ט

"וישקהו" (בראשית לג ד) נקוד עליו שלא נשקו בכל לבו. ר' שמעון בר יוחאי אומר: הלכה בידוע שעשו שונא ליעקב, אלא נהפכו רחמיו באותה שעה ונשקו בכל לבו.¹⁰

האינו, דברים לב מ: "ואמרה השירה, כי בסוף ישיב נקם לצריו ולמשנאיו יולם. והטעם, כי הם עשו כל הרעות עמנו לשנאתו של הקב"ה, כי לא ישנאו את ישראל בעבור שעשו עבודה זרה כהם (כמותם), רק בעבור שלא יעשו כמעשיהם, ויעבדו את הקב"ה וישמרו את מצותיו, ולא יתחתנו בהם ולא יאכלו מזבחייהם, ויבזזו עבודה זרה שלהם ויבערו אותה ממקומותיהם, וכענין שאמר: כי עליך הורגנו כל היום (תהלים מד כג). אם כן, לשנאתו של הקב"ה יעשו בנו כל הרעות האלה, והם צריו ומשנאיו ועליו להינקם מהם".

⁶ וכן הוא בתנחומא הרגיל שם סימן ד.

⁷ נראה בברור שמדרש זה הוא מקור לדברי הרמב"ם לעיל. מדרש זה קשור למוטיב שהמשכן עתיד להתמשכן בעוונותיהם של ישראל. ראה בתנחומא שם: "למה משכן משכן ב' פעמים? א"ר שמואל: שבית המקדש עתיד להתמשכן ב' פעמים" חורבן ראשון וחורבן שני, ולפיכך אמר משכן ב' פעמים".

⁸ אנחנו אולי הולכים אחורה במכונת הזמן וחוזרים לתקופה האלילית, אבל צועדים קדימה בהיבט המחשבתי. בניגוד לשיטת משה (רמב"ם ורמב"ן) שראינו עד כאן, עפ"י מדרש זה, עם ישראל "בכלל לא בעסק". השנאה הבסיסית היא ישירות בין הקב"ה ואומות העולם בגלל עבודת האלילים שהם עושים שפוגמת בא-לוהות. ועם ישראל שאינו עובד עבודה זרה אלא מקים את המשכן (מדרש זה הוא בפרשת תרומה) הוא ש"סופג את האש". (עם ישראל אמנם לא מופיע במדרש זה, אבל ברור שהדיון מדוע הקב"ה שונא את הרומאים, בפרט הפתיחה המוזרה לפיה רומאי שואל יהודי מדוע הקב"ה שונא אותנו, הוא השלכה של השנאה שהייתה בין הרומאים לעם ישראל, אחרת אין למדרש זה הסבר). אך דווקא מדרש קיצוני זה הוא פתח להקלה. אם כל הסיבה לשנאת הקב"ה את הגויים (ובעקבותיה שנאתם לעם ישראל) היא בגלל עבודה זרה, מה קורה בתקופה בה פסקה הפגאניות והגויים כבר לא לוקחים עץ וקוראים אותו אלהים? וגם בית המקדש כבר איננו שיכעיס את הגויים. לכאורה, גם שנאת ישראל צריכה הייתה להיחלש. ולא היא.

⁹ המדרש הקודם מסיים במוטיב שהקב"ה שונא את עובדי עבודה זרה וזה מביא אותנו לנושא פילוסופי מורכב של קנאת הקב"ה בדבר שאין בו ממש. כאשר הן נודר בשם הכלב (בני אדם סוגדים לעבודה זרה ונשבעים ומשביעים בשמה), האבא (הקב"ה) כועס על הן שככה התדרדר ולא על הכלב. לא על עבודה זרה עצמה, אלא על האדם, שצלם אלהים שבו נפגע והושחת. וכבר הרחבנו לדון בנושא זה בדברינו [והלוא אין בה ממש](#) בפרשת כי תשא. מה שחשוב לעניינינו הוא, שלכאורה העתקת הוויכוח בין הקב"ה לאומות העולם מוציאה את עם ישראל מהסיפור ומנטרלת את האנטישמיות, ולא היא! עם ישראל עומד גם עומד בתוך רבן גמליאל ור' עקיבא המנהלים את הוויכוחים עם הפילוסופים, תחילה פגאנים ואח"כ נוצרים, עומדים גם עומדים בתוך וסופגים את כל האש. ומי שבאמת עומד בלב ליבו של העימות, הוא הדרשן שבונה ויוצר את כל המדרשים האלה הדנים ברשי האנטישמיות.

¹⁰ מדרש זה (ורבים אחרים) מציג אסכולה אחרת לפיה שנאת ישראל מקורה בסכסוך העתיק שבין יעקב ועשו, עוד הרבה לפני מתן תורה. המדרש מציג את התיזה האולטימטיבית "בידוע שעשו שונא ליעקב" דווקא על הפסוק "וישקהו". על טיבה של נשיקה זו רבו המדרשים המציינים שהיא לא הייתה בלב שלם (ראה במדרש עצמו, הדעה שלפני ר' שמעון בר יוחאי). אבל ר' שמעון בר יוחאי במדרשו אומר דברים ברורים ומדגיש את הרגע הנעלה של אחוות אחים: "נהפכו רחמיו ... ונשקו בכל ליבו". (אותו ר' שמעון בר יוחאי שדיבר בגנות המלכות ונאלץ בעקבות זאת להתחבא שתיים עשרה שנים במערה, ראה שבת לג ע"ב). ועל נושא שנאת עשו ליעקב הרחבנו כבר בדברינו [יעקב ועשו – אחים שונאים](#) בפרשת תולדות. ויש גם תקווה! ראה בראשית רבה סג ז: "שני שונאי גוים בבטן. כל העובדי כוכבים, שונאים את עשו, וכל העובדי כוכבים שונאים את ישראל". אחוות אחים בין רומא לירושלים! בעקבות שונא שלישי משותף לשניהם, או שמא אחרית הימים?

קהלת רבה ב יז

אימיקנטרון¹¹ היה כותב לאדריאנוס קיסר. אמר לו: אם למולים את שונא - אלו הישמעאלים. אם למשמרי שבת את שונא - אלו הכותיים. הרי אין את שונא אלא האומה הזאת בלבד, אלהיה יפרע מאותו האיש.¹²

מסכת ראש השנה דף יט עמוד א

בעשרים ותמניא ביה אתת בשורתא טבתא ליהודאי דלא יעידון מאורייתא. שגזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל שלא יעסקו בתורה, ושלא ימולו את בניהם, ושיחללו שבתות. מה עשה יהודה בן שמוע וחביריו? הלכו ונטלו עצה ממטרוניתא אחת שכל גדולי רומי מצויין אצלה. אמרה להם: בואו והפגינו בלילה. הלכו והפגינו בלילה, אמרו: אי שמים! לא אחיכם אנחנו, ולא בני אב אחד אנחנו, ולא בני אם אחת אנחנו?¹³ מה נשתנינו מכל אומה ולשון שאתם גוזרין עלינו גזירות קשות! וביטלום. ואותו היום עשאוהו יום טוב.

שבת שלום
מחלקי המים

¹¹ שם של איש.

¹² אנחנו בתקופה שבה הפגאניות בירידה וחלק ממצוות ישראל מקובל גם על אומות אחרות. מדוע עדיין שונאים דווקא את היהודים? אין תשובה ברורה. שנאה בחינם, ללא סיבה. ראה מדרש תהלים (בובר) מזמור כה: "ראה אויבי כי רבו ושנאת חמס שנאוני" - אם עשו שונא ליעקב, לפי שנטל ממנו את הבכורה, והדין עמו, אבל ברברים וענתיים ושארית העמים מה עשיתי להם? לפיכך שנאת חמס שנאוני, לכך אמר: ראה אויבי כי רבו. "שמרה נפשי והצילני אל אבוש כי חסיתי בך" (הפסוק הבא בתהלים שם) - אם אין אתה משמרה, אין ביד אחר סיפוק לשמרה, שנאמר: הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל.

¹³ הכוונה כאן, בלי ספק, היא לפסוק במלאכי ב י: "הלוא אב אחד לכלנו הלוא אל אחד בראנו", שאמנם נאמר כלפי פנים, אך הדרשן אינו מהסס להשתמש בו כלפי חוץ ואף לשנות את הנוסח ולהוסיף ("אם אחת") ואינו טורח לצטט את המקור.